

В 2 т., М., 1974. Т. 2. С. 196—198; 432—433. ⁶ Герцен А. И. Письма из Франции и Италии // Утопический социализм в России. М., 1985. С. 120. ⁷ Лавров П. Л. Философия и социология // Избр. произведения: В 2 т. М., 1965. Т. 2. С. 54—57. ⁸ Ленин В. И. Чи вдержатъ большевики державну владу? // Повне збір. творів. Т. 34. С. 315. ⁹ Маркс К. Критика Готської програми // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 19. С. 27. ¹⁰ Маркс К. Проект Загального Статуту Міжнародного Товариства Робітників, затверджений Генеральною Радою влітку 1872 року // Там же. Т. 44. С. 421.

Надійшла до редколегії 06.02.89

В. М. ЯКУШИК, канд. юрид. наук, доц., Київ, ун-т

ПРО СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

Рассматриваются понятия политической системы и признаки ее субъектов. Дается ряд классификаций субъектов различных политических систем.

У юридичній і політичній науках поняття «політична система» використовується в двох основних значеннях — широкому (загальносоціологічному) й вузькому (інституційному). Широке трактування цього поняття передбачає розгляд його як певної єдності: а) політичних інститутів; б) політичних норм; в) політичної свідомості; г) політичних відносин (режиму функціонування, зв'язків політичних інститутів між собою і з зовнішнім середовищем системи).

У вузькому розумінні — це система політичних інститутів * — державних і громадських організацій або інших об'єднань, здатних самостійно справляти суспільно значущий вплив на процес здійснення політичної влади. У статті розгляд суб'єктів (елементів) політичних систем, тобто їхніх самостійних активно діючих складових частин обмежується рамками цього інституційного підходу.

Насамперед треба визначити кілька найзагальніших положень теорії політичних систем.

1. Будь-яка політична система завжди є однією з підсистем (тобто складно організованою частиною) тієї чи іншої системи більш високого порядку — соціального організму (міжнародного товариства в цілому, регіону світу, країни, регіону країни, локального утвору). При цьому зовнішнім середовищем для політичної системи певної країни є природне (фізичне і біологічне), господарське, культурне, соціально-класове (в рамках даного соціального організму), а також міжнародне середовище.

2. Найважливіші функції політичних систем можна визначити так: «а) цілепокладання, б) владно-політична інтеграція суспільства, в) регулювання режиму соціально-політичної діяльності, г) забезпечення цілісності управлінського впливу на суспільні процеси»¹.

* У такому значенні цей термін вживається в Конституції СРСР 1977 р. (глава 1). Аналогічний зміст, як правило, надається терміну «політична організація суспільства».

3. Основні історичні типи політичних систем: рабовласницький (у двох варіантах — античний і той, що відповідає азіатському способу виробництва), феодальний, буржуазний і соціалістичний. Крім того, є перехідні типи (в сучасну епоху — добуржуазного або досоціалістичного типу). Можуть виникати також комбіновані політичні системи, в умовах яких у різних частинах території країни існують різнотипні суспільні відносини, а локальні політичні структури мають неоднакову класову природу (найхарактернішим прикладом цього буде Китайська Народна Республіка після возз'єднання з нею, відповідно до вже укладених міжнародних договорів, Гонконгу та Макао при повному збереженні в цих районах на тривалій строк капіталістичної системи господарства).

4. Набір суб'єктів (елементів), їхній статус (юридичний і фактичний), розподіл функцій між ними в різних політичних системах, зокрема і в тих, що належать до одного історичного типу, можуть істотно відрізнятись.

Не торкаючись широкої проблеми особливостей конкретних політичних систем, зосередимо увагу на аналізі їхніх суб'єктів. При цьому визначимо критерії відмежування самостійних суб'єктів політичних систем від політичних інститутів, які є складовими частинами таких суб'єктів, і від неполітичних інститутів та інших учасників суспільних відносин, які не справляють реально значущого впливу на політичне життя.

Треба враховувати, що сам факт офіційного проголошення організацій або установ суб'єктами політичної системи, а також подібність їх за назвами, внутрішньою організацією та функціями до аналогічних структурних утворів, які є реальними суб'єктами в інших політичних системах, ще недостатні для визнання цих організацій і установ фактичними суб'єктами (а не псевдосуб'єктами) політичної системи. І навпаки, декларування організаціями, установами свого неполітичного характеру або подібні оцінки їх з боку держави, правлячої партії, авторитетних політиків і вчених не завжди є достатньою підставою для виключення розглядуваних утворів з числа активnodіючих суб'єктів політичної системи.

Так, у політичних системах з надмірною інтегративністю² з максимальним одержавленням громадського життя з більшість легальних громадських організацій фактично перетворюється на філіали, спеціалізовані інститути правлячої партії (а нерідко й офіційно розглядаються як такі) або навіть стають частиною державного механізму. Крайня форма прояву такого процесу — проголошення й реалізація у Гвінеї за президента А. Секу Туре концепції «партія-державна», відповідно до якої було повністю злито партійний і державний апарат із зарахуванням у партію («партію-державу») практично всього населення країни. Ні про які інші, крім «партії-держави», суб'єкти політичної системи мови йти не могло, хоч псевдосуб'єктів було чимало.

Характерним прикладом іншого роду є випадок, коли церква, будучи відокремленою від держави і декларуючи свій неполітичний характер, насправді відіграє активну й самостійну політичну роль

усередині країни і в міжнародних справах, тобто фактично виступає суб'єктом політичної системи. Подібним може бути статус громадських організацій та господарських об'єднань.

Отже, найважливіша ознака суб'єкта політичної системи, що відрізняє його від структурних підрозділів інших суб'єктів і від інститутів, які не мають відношення до політичної системи, — здатність самостійно брати участь у здійсненні політичної влади (на загальнонаціональному, регіональному або локальному рівнях), представляючи і захищаючи інтереси всього суспільства, певних класів або інших соціальних (територіальних, статево-вікових, професійних, національних, культурних тощо) груп.

Виходячи з різних критеріїв, можна запропонувати ряд класифікацій суб'єктів політичних систем. Зокрема, серед цих суб'єктів треба розрізняти:

1) власне політичні інститути й елементи зовнішнього середовища політичної системи, які перейшли в категорію її елементів⁴, тобто політизовані початково (за своєю природою) неполітичні інститути та інші утвори;

2) інститути, які є офіційними або фактичними представниками суспільства в цілому чи окремих груп населення, і безпосередньо саме суспільство в цілому або окремі його компоненти, коли вони не користуються допомогою «посередників», політичних представників, а здійснюють свій вплив на політичне життя через вибори, референдуми, плебісцити чи повстання;

3) суб'єкти, котрі виконують конструктивну чи деструктивну, дисфункціональну роль щодо даного історичного типу політичної системи;

4) суб'єкти, які підтримують владу політичних сил, контролюючих державний апарат, нейтральні (в тому числі й ті, що відкрито не виявляють своєї політичної позиції) відносно цих сил і такі, що виявляють своє негативне й навіть вороже ставлення до них;

5) типово класові за своєю природою і міжкласові чи із слабо виявленою класовою належністю й спрямованістю;

6) суб'єкти, що претендують на представництво всього суспільства чи тільки його частини;

7) суб'єкти, що діють переважно на загальнонаціональному (загальнодержавному), регіональному чи локальному рівнях або на всіх рівнях одночасно;

8) суб'єкти, що виявляють високий чи слабкий ступінь самостійної політичної активності;

9) впливові і маловпливові;

10) суб'єкти, що спираються на збройну силу та інші насильницькі засоби і методи впливу на політичні процеси в суспільстві чи тільки на силу переконання;

11) суб'єкти, що претендують чи не претендують на монополію або переважну участь у здійсненні політичної влади;

12) суб'єкти, що виявляють терпимість чи явну нетерпимість, агресивність щодо своїх політичних опонентів;

13) демократичні чи авторитарні за своєю роллю в політичній системі;

14) демократичні чи автократичні за принципами формування і функціонування власних структур;

15) стабільні чи нестабільні;

16) здатні чи нездатні набути струнких організаційних структур;

17) інституціоналізовані чи такі, що перебувають у процесі структурного оформлення;

18) легальні, напівлегальні чи нелегальні і т. д.

Не застосовуючи в пропонованій нижче загальній класифікації великої кількості критеріїв виділення окремих суб'єктів політичних систем і, отже, не претендуючи на створення детальної схеми з багатьма рівнями й відгалуженнями (це завдання спеціального дослідження), обмежимося тільки переліком і, де необхідно, короткою характеристикою можливих (тобто таких, що зустрічаються далеко не в усіх країнах) суб'єктів політичних систем.

1. Суспільство в цілому. Воно, зокрема, в певних ситуаціях може бути представлене у вигляді інституціоналізованої громадської думки⁵.

2. Нації.

3. Держава як офіційний представник усього суспільства.

4. Політичні партії (також напівпартійні організації⁶ та квазі-партії⁷) і рухи.

5. Інші суспільно-політичні організації — професійні (в тому числі й спілки підприємців), молодіжні, жіночі, етнічних і релігійних груп тощо.

6. Кооперативні організації, ради споживачів⁸ та ін.

7. Трудові колективи.

8. Територіальні колективи (спільності)⁹ різних рівнів і видів (включаючи й національно-територіальні).

9. Політизовані аматорські та інші об'єднання за інтересами (в тому числі культурні й спортивні товариства).

10. Засоби масової інформації¹⁰ та автономні наукові й культурні центри (наприклад, автономні університети).

11. Церква¹¹.

12. Громадсько-державні й державно-громадські утвори¹², включаючи народні (національні) фронти, а також групи динамізації та формування міліційного типу¹³.

13. Окремі органи держави, що мають високий ступінь автономії відносно решти механізму держави й суспільства в цілому або ж взагалі вийшли з-під контролю традиційних вищих органів державної влади.

У такому становищі, зокрема, іноді може бути армія (після військового перевороту) чи інші спеціалізовані відомства, діяльність яких вступає у суперечність з політикою держави в цілому або (в разі відсутності єдиної державної політики) з політичними позиціями вищих органів держави.

14. Лідер правлячої партії (руху), влада якого в державі й суспільстві персоніфікована¹⁴.

15. Господарські організації (в тому числі й монополії), які активно втручаються в політичне життя суспільства.

16. Касты, кланы, племена та ін.¹⁵

17. Кожна окрема особа¹⁶. Звичайно — політично дієздатні громадяни¹⁷, які реально користуються широким комплексом громадянських і політичних прав та свобод, але в певних випадках — будь-який політично дієздатний індивід, не включаючи іноземців чи осіб без громадянства (в ряді країн іноземці й особи без громадянства мають, наприклад, право обирати й бути обраними до місцевих органів влади).

18. Органи регіональних або універсальних міжнародних організацій (наднаціональних об'єднань), що наділені відповідно до статуту організації й конституційних норм даної держави правом приймати рішення, обов'язкові для державних органів, громадських організацій і громадян.

19. В умовах обмеження національного суверенітету органи іншої держави чи групи держав або організації, які безпосередньо не належать якій-небудь державі, але мають реальну політичну силу (наприклад, озброєні найманці, міжнародна мафія тощо), а також органи транснаціональних корпорацій чи міжнародних фінансових установ.

Цей перелік, безперечно, не є вичерпним, його можна продовжити.

Завершуючи розгляд проблем, пов'язаних з особливостями елементного складу різних політичних систем, треба зазначити, що в умовах класово-антагоністичного суспільства політична система звичайно складається з трьох основних блоків: 1) механізму забезпечення політичного панування того чи іншого класу (класів, соціальних верств); 2) механізму опору з боку класів-антагоністів; 3) проміжних елементів, які повністю не входять ні до першого, ні до другого із зазначених механізмів¹⁸. При «соціальному консенсусі» керуючих і керованих¹⁹ або при жорстоких репресіях проти політичної опозиції механізм опору пануючим класам іноді на якийсь час практично зникає, але нове виникнення його неминуче. Тільки самоврядування народу в умовах суспільства, перехідного до комунізму, може створити політичну систему, єдину за своєю соціальною природою і разом з тим справді плюралістичну за складом і повнотою відображення представлених у суспільстві різноманітних інтересів.

¹ Основы теории политической системы. М., 1985. С. 45. ² Политические системы в странах социалистической ориентации. М., 1985. С. 31, 35. ³ Курашвили Б. П. Очерк теории государственного управления. М., 1987. С. 88. ⁴ Политические системы в странах социалистической ориентации. С. 79, 93—95; Развивающиеся страны в современном мире: пути революционного процесса. М., 1986. С. 50, 52. ⁵ Шевцова Л. Ф. Политическая система социализма: пути совершенствования. М., 1987. С. 65. ⁶ Там же. С. 140. ⁷ Энтин Л. М., Энтин М. Л. Политология развития и освободившиеся страны. М., 1986. С. 140. ⁸ Шевцова Л. Ф. Вказ. праця. С. 153; ⁹ Там же. С. 32, 136; Курашвили Б. П. Вказ.

праця. С. 18, 236; Основы теории политической системы. С. 35, 152, 154.¹⁰ Основы теории политической системы. С. 99, 119, 159.¹¹ Там же. С. 40; Политические системы в странах социалистической ориентации. С. 100.¹² Основы теории политической системы. С. 52, 152.¹³ Политические системы в странах социалистической ориентации. С. 252, 261.¹⁴ *Ке Ын Тхе*. Коренной вопрос революции // Пробл. мира и социализма. 1988. № 9. С. 39; Современное буржуазное государственное право: В 2 т. М., 1982. Т. 2. С. 359.¹⁵ Развивающиеся страны в современном мире: пути революционного процесса. С. 50, 62.¹⁶ *Шевцова Л. Ф.* Вказ. праця. С. 31-32.¹⁷ *Курашвили Б. П.* Вказ. праця. С. 236; Основы теории политической системы. С. 22—23.¹⁸ *Марченко М. Н.* Политическая система современного буржуазного общества. М., 1981. С. 23—24, 249; Основы теории политической системы. С. 60, 177, 181, 186, 229; Проблемы теории государства и права. М., 1987. С. 91.¹⁹ Основы теории политической системы. С. 99.

Надійшла до редакції 20.12.88

М. І. НЕЛІП, канд. юрид. наук, Київ. ун-т

РОЛЬ І МІСЦЕ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ В СУЧАСНІЙ ЮРИДИЧНІЙ РАДЯНОЛОГІЇ

Рассматриваются проблемы методологии политических и юридических исследований советского конституционализма в юридической советологии, в частности так называемый структурно-функциональный анализ.

Утвердження в світі нового політичного мислення, його принципів і цінностей не може не впливати на ті кола буржуазних ідеологів, які традиційно займалися вивченням стану і перспектив розвитку державно-правової сфери радянського суспільства — так званою юридичною радянологією. Дехто з них намагається більш чи менш об'єктивно розібратися в процесах, характерних для різних правових систем, щоб розширити свої уявлення про закономірності функціонування права в суспільстві. Увага інших позначена упередженою метою спотворити конструктивний вплив соціалістичного права на суспільний прогрес, розірвати взаємозв'язок між ними, подати соціалістичне право в негативному світлі як суто консервативну силу, інструмент примусу в розпорядженні політичної влади.

Не одне покоління буржуазних теоретиків-юристів намагається створити особливий «юридичний метод» дослідження, який полягає у відриві належного (правових вимог) від існуючого (соціального, політичного життя).

Як стверджує В. Д. Зорькін, будь-яка теорія права в своїх поняттях ґрунтується на певній філософії й теорії пізнання. Спочатку філософсько-методологічні й світоглядні положення можуть відбиватися на галузевих науках стихійно, і тільки на пізнішому етапі сформована в розвинутому вигляді філософія починає свідоміше й на вищому рівні проникати в ту чи іншу галузеву теорію¹.

Справедливість цієї думки підтверджується розглядом «юридичного світогляду», що був і тепер є теоретичним джерелом усіляких концепцій радянського конституціоналізму.

Вичерпну характеристику природи цієї течії в буржуазній соціально-політичній думці, причин її виникнення та популярності дав Ф. Енгельс. Він підкреслював: «...у теоретиків державного пра-